

РДГУ

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

14.20
0-59
391.01

**Випуск 33
2006**

О Н О В Л Е Н Н Я З М І С Т У , Ф О Р М Т А М Е Т О Д І В Н А В Ч А Н Н Я І В И Х О В А Н Н Я В З А К Л А Д А Х О С В І Т И

**Збірник
наукових праць**

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О Н О В Л Е Н Н Я З М І С Т У , Ф О Р М Т А М Е Т О Д І В Н А В Ч А Н Н Я І В И Х О В А Н Н Я В З А К Л А Д А Х О С В І Т И

Збірник наукових праць

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету

Серія: Психологія

Випуск 33

Заснований в 1996 році

ЧИТ. ЗАЛ. МІ

95820

Рівне – 2006

ББК 74.20

0-59

УДК: 159.922:316.612 371.01

Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Психологія. Випуск 33. — Рівне: РДГУ, 2006. — 197 с.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Хом'як Іван Миколайович - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Заступник головного редактора:

Янцур Микола Сергійович - кандидат педагогічних наук, професор (відповідальний секретар) (Рівненський державний гуманітарний університет).

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Бех Іван Дмитрович - доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України (Інститут проблем виховання АПН України);

Воробйов Анатолій Миколайович кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Дем'янчук Анатолій Степанович - доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АНВШ України (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Карпенчук Світлана Григорівна – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Коваль Ганна Петрівна - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Левківський Михайло Васильович – доктор педагогічних наук, професор (Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка);

Лисенко Неля Василівна - доктор педагогічних наук, професор (Прикарпатський педагогічний університет ім.В.Стефаника);

Лісова Світлана Валеріївна - доктор педагогічних наук, професор (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Малафійк Іван Васильович – кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Мітюрів Борис Никифорович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павелків Роман Володимирович – доктор психологічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павлютенков Євген Михайлович - доктор педагогічних наук, професор (Запорізький обласний інститут удосконалення вчителів);

Пальчевський Степан Сергійович – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Пасічник Ігор Демидович - доктор психологічних наук, професор (Національний університет "Острозька Академія");

Поніманська Тамара Іллівна - кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Савчин Мирослав Васильович - доктор психологічних наук, професор (Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. Івана Франка);

Терещук Григорій Васильович - доктор педагогічних наук, професор (Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка);

Тищук Віталій Іванович - кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет).

Ямницький Вадим Маркович – доктор психологічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет).

Затверджено Вченою Радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 10 від 30.05.2006 р.).

Збірник затверджений ВАК України як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук з педагогіки (постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 9.06.1999 р. та додаток до постанови ВАК України від 11.10.2000 р. № 1 - 03/8).

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31.

Рівненський державний гуманітарний університет

ISBN 966—7281—07—8.

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2006

ПЕРЕДМОВА

Збірник містить наукові повідомлення, присвячені теоретичному і експериментальному аналізу актуальних проблем психології. Більша частина статей є матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції "Проблеми, закономірності та перспективи морального розвитку особистості", проведеної кафедрою вікової та педагогічної психології (завідувач кафедри – доктор психологічних наук, професор Р.В.Павелків) і кафедрою загальної психології та психологічної діагностики (завідувач кафедри – кандидат педагогічних наук, професор А.М.Воробйов) Інституту психології і педагогіки Рівненського державного гуманітарного університету 3-4 липня 2006 р. На конференції обговорювалися концептуальні засади наукової теми "Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис", розробку якої започатковано з січня 2006 року кафедрою вікової та педагогічної психології РДГУ.

Обговорення на конференції проблем морального розвитку особистості здійснювалося за напрямками:

- методологічні аспекти проблеми розвитку моральної свідомості: сутнісні характеристики моралі, моральної свідомості, моральної самосвідомості, моральної поведінки;
- ситуативні та диспозиційні детермінанти морального розвитку особистості.
- вікові аспекти розвитку моральної сфери;
- вплив засобів масової інформації на моральний розвиток особистості;
- роль основних інститутів соціалізації у моральному розвитку особистості;
- національна свідомість та шляхи її формування;
- діагностика соціального розвитку особистості;
- прогнози розвитку індивідуальної свідомості в умовах постіндустріального суспільства.

Запропоновані у збірнику матеріали різнобічно висвітлюють сутнісні характеристики моральної свідомості, розкривають логіку формування первинних моральних інстанцій, простежують динаміку розгортання когнітивних, емоційних складових особливого конструкту індивідуальної свідомості, яким є її моральний компонент. У підсумку конференції зазначалося, що колектив кафедри вікової та педагогічної психології РДГУ, очолюваний професором Р.В.Павелківим, якого учасники конференції мали нагоду вітати з 50-річним ювілеєм, вносить вагомий вклад у розробку проблеми морального становлення особистості, першооснов моральності, якою є моральна свідомість.

До збірника також увійшли матеріали теоретичного і експериментального аналізу таких психологічних проблем як розвиток творчої активності особистості, формування різних аспектів навчальної діяльності школярів і студентської молоді, психологічних складових організації навчального процесу, мовленнєвого розвитку особистості, процес її самоактуалізації та усвідомлення життєвих перспектив.

*В.І.Безлюдна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри вікової та педагогічної
психології РДГУ*

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Стаття присвячена аналізу сутності морального компоненту індивідуальної свідомості. У ній висвітлюється філософське і психологічне трактування даного явища.

Ключові слова: моральна свідомість, індивідуальна свідомість, моральність, моральний закон, обов'язок, соціальна необхідність.

Постановка проблеми

Серед наукових проблем, що зберігають свою значущість упродовж всієї історії людства, одне з чільних місць належить вивченню законів морального становлення особистості, розвитку її моральної свідомості.

Мета статті – проаналізувати теоретичні засади проблеми моральної свідомості та особливостей її становлення.

Розпочинаючи аналіз, зазначимо, що наукове пізнання свідомості та її морального компонента належить до важливих і складних проблем не лише психологічної науки, але й взагалі сучасної теоретичної культури. Дані питання були предметом наукових досліджень численних вітчизняних і зарубіжних вчених. У психологічних роботах І.Д.Беха, М.Й.Боришевського, Б.С.Братуся, І.С.Булах, П.Я.Гальперіна, М.Р.Гінзбурга, А.А.Гусейнова, Д.Б.Ельконіна, Д.О.Леонтьєва, О.М.Леонтьєва, С.Д.Максименка, Н.Ю.Максимової, Л.Е.Орбан-Лембрик, С.Л.Рубінштейна, М.В.Савчина, А.І.Титаренко, Д.І.Фельдштейна, Н.В.Чепелевої, А.А.Bandura, L.Kohlberg, J.Gilligan, Н. Haste, J.Piaget, В.Puka, В.Skinner закладено основи наукового аналізу проблеми моральності. Поряд з цим, у науковій літературі вказується, що не зважаючи на значні зусилля психології та інших наук, проблема людської свідомості (індивідуальної і суспільної) далека від свого розв'язання (В.А.Блюмкін, Г.Н.Гумницький, 1990; Б.С. Братусь 1997). При цьому основні питання знаходяться у сфері дослідження структури, механізмів функціонування і розвитку моральної свідомості та самосвідомості.

Свідомість людини взагалі і її моральна самосвідомість зокрема є вищими формами відображення дійсності, внутрішніми характеристиками буття людини. Уже дана сутність свідомості говорить про труднощі в її пізнанні. Як зазначає А.А. Гусейнов дуже складно вивчати те, що є рівним за складністю дослідницькому мисленню чи навіть переважає його. Свідомість постійно знаходиться в розвитку, який має багато взаємопов'язаних ліній. Однією з них є розвиток морального компонента свідомості – свідомості моральної.

Розпочинаючи аналіз сутності даних явищ, зазначимо, що термін “моральна свідомість” використовується у двох значеннях. У широкому розумінні це поняття позначає рівень суспільного осмислення моральних законів і виступає категорією філософії, та у вузькому розумінні - як прояв індивідуальної свідомості. Оскільки закони соціального буття накладають відбиток на формування психічних явищ, розпочнемо аналіз явища моральної свідомості із сфери її соціального функціонування. До того ж зазначимо, що більшість психологів і філософів сходяться на думці, що моральна самосвідомість належить саме до сфери суспільної свідомості, виступаючи її суб'єктивно-психічною формою.

Мораль – це суспільне начало в людині. Вона охоплює властиві моралі характеристики, і її розгляд підпорядковується тим же методологічним принципам, які використовуються при аналізі форм суспільної свідомості. Як зазначає М.А.Чикалов [12], очевидним є те, що індивідуальні форми свідомості не можуть повністю і у суттєвих рисах описати структуру моральної свідомості: вона передбачає врахування значущості іншої індивідуальності чи групи. Для індивіда, який має певну автономність чи відокремленість власного організму, проблеми іншого менш важливі, ніж власні життєві питання становлення і розвитку, оскільки інша людина чи група не може їх розв'язати. Людина повинна вирішувати їх самостійно. У той же час малоімовірно, що є певний моральний смисл нікому не відомої діяльності самообслуговування індивіда чи труднощів розв'язання його особистісних проблем, яких немає у більшості людей і які не мають суспільного значення. Визнаючи моральну свідомість суспільною формою свідомості, коротко зупинимося на ситуації, що існує в уміжній науці - етиці щодо проблеми моралі, моральності та моральної свідомості.

Філософія є першоджерелом наукового аналізу всіх проблем, у тому числі й проблеми моральної свідомості. Чіткість методологічних основ створює міцні підвалини для розгортання наукового пізнання. На превеликий жаль, стосовно питань розвитку моральної свідомості та самосвідомості ситуація не є однозначною. На сучасному етапі філософія ще не створила чіткої методологічної основи для розв'язання психологічної проблеми аналізу онтогенетичних закономірностей розвитку моральної самосвідомості та морального розвитку взагалі. Це обумовлено декількома причинами і перш за все складністю явища. Як зазначається в психологічних і філософських роботах, поняття “мораль” лише на перший погляд здається достатньо простим і зрозумілим (В.А.Блюмкін, Г.Н.Гумницький, 1990; С.С.Кухтерін, 1999; Мур Дж. Е, 1999; Є.Г. Сізарова, 1997, В. Соловйов). Більш глибокий аналіз відкриває багато складних питань, існування яких породжує значні труднощі при його науковому застосуванні. Вирішення наукових завдань вимагає чіткої теорії предмета, розуміння основ моралі, її сутності, знання основних законів і принципів.

Однією з причин такого явища є те, що довгий час не лише в психології, але й у історії етики не було загального визначення цього поняття. Можна стверджувати, що теоретичне осмислення сутності моралі і моральності значно відставало від її формування і розвитку. Це, звичайно, не означає, що мораль не виступала

предметом вивчення і наукового аналізу. Поняття використовувалося вченими для побудови різних теоретичних схем, але його сутність досить часто не визначалась. У науці поступово складалися традиції використання тих чи інших понять при розмірковуванні про моральність, інтуїтивно виявлялися проблеми теорії моральної свідомості, але її суть не вивчалася, а поняття не мало наукового визначення. Процес осмислення природи моралі та моральної свідомості, її специфіки був досить повільним, хоча окремі проблеми були усвідомлені й вирішувалися силами різних культур (К.А. Абульханова [1], Адлер А [2], Берон Р., Річардсон Д. [3], О.Г. Дробницький [8]).

З точки зору соціальних законів, мораль розглядається як необхідна умова існування і розвитку суспільства, сформовано розуміння необхідності моральної поведінки людини задля збереження суспільного порядку, соціальної стабільності, справедливості. З психологічних позицій, моральна свідомість розцінюється як необхідна основа та наслідок процесу соціалізації, що забезпечує життя людини в соціальному оточенні. У розумінні джерела моралі виокремлюють дві лінії: як регулятивного правила і як ціннісно-мотиваційного ставлення до буття. Ці лінії знаходять певні кореляти в психологічних структурах діяльності і свідомості особистості.

С.Л. Рубінштейн, аналізуючи психологічну суть "діяльності", вказував, що вона переважно виступає у двох планах: як перетворення суб'єктом предметної об'єктивної реальності і як поведінка, що передбачає таку активність суб'єкта, у якій головним стає усвідомлене ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі. Учений вказує, що другий план є "новим специфічним аспектом", який відображає моральний зміст загального поняття діяльності як системи дій. Ці плани можуть переходити один в одного залежно від значущості об'єктивно-предметної чи суспільної детермінації [10].

Для психологічної науки важливим є той факт, що проблема моральної мотивації була поставлена досить давно. Її першооснови ми знаходимо ще в роботах давніх філософів Конфуція, Сократа, Арістотеля, християнських мислителів середньовіччя та епохи Відродження. У їх трактатах стверджувалося, що по-справжньому моральним є лише той учинок, який продиктований не страхом, не розрахунком, а мотивом обов'язку.

Надзвичайно важливими є також думки щодо протиставлення морального й утилітарного. Так, у роботах Арістотеля вказувалося на дві найважливіші мети моралі: *благо суспільства* і *благо людини*. У вирішенні питання про їх взаємоз'язок ще у часи античності сформувалися два підходи. Перший полягав у визнанні ціллі моралі користь суспільства (Демокріт, Платон). Другий - вважає метою моралі щастя особистості (епікурейці). Зазначимо, що таке протиставлення не розв'язує проблеми. Не можна однозначно прийняти ні першу, ні другу позицію. З одного боку, очевидно, що морально те, що робиться не на користь самого себе, а на користь інших людей. Життя кожного можливе лише за умови існування суспільства, але людина не може бути і не повинна бути лише засобом у здійсненні соціального блага. Суспільство існує задля людини, а не для формального об'єднання. Отже, суспільне благо є не лише інтересом суспільства, але й інтересом кожної окремої людини.

Дані ідеї чітко простежуються в роботах таких представників західної етики, як Дж.Мур, К.Ясперс, М.Хайдеггер, Г.Марсель, А.Камю, Ж.-П. Сартр. Так, Дж.Мур [9] підкреслював, що добро не є тим, що у суспільстві прийнято вважати таким; навпаки, воно є предметом суто особистісного, безпосереднього, ні на чому іншому не заснованого погляду на обставини життя. В соціальній дійсності і реальній історії немає ніякого виправдання для особистісних вчинків і морального вибору. Г.Марсель вважав, що вільне прийняття індивідом зобов'язань піднімає його, утверджує самостійність і стійку тотожність із собою, усупереч мінливій зовнішній ситуації, забезпечує вічність і перемогу над часом. Ж.-П. Сартр підкреслює, що справжнє "Я" утверджує себе у вільному виборі, а не в "нерозумній вірі" в існування соціально-санкціонованих цінностей і норм. Занурення людини у свою "самість", вірність лише своєму "Я", нічим зовнішнім не зумовлений вибір робить людину "абсолютотом", наближає її до "безумовного" і "позачасного". З цієї точки зору, "безумовне" (К.Ясперс: "трансценденція", М.Хайдеггер - "буття"; Ж.-П.Сартр: "абсолютна свобода") може бути дане особистості лише в її внутрішньому досвіді.

У вітчизняній науці проблема співвідношення особистого і суспільного інтенсивно розроблялася, починаючи з 60-х років. У цей період у психології та філософії було сформовано розуміння моралі як суспільної форми свідомості (Л.М.Архангельський, 1978; М.М.Бахтін, 1986; В.А.Блюмкін, 1981). Найбільш детально і послідовно проблема загального і особистісного блага розроблена Г.М.Гумницьким [6], О.Г.Дробницьким [7]. Це співвідношення автори розглядають як основне моральне відношення.

Проблема узгодження інтересів особистості і суспільства є основною проблемою соціалізації (В.В.Москаленко, 2001). Якщо благо суспільства - первинна мета моралі, а благо особистості - кінцева, то гармонія поєднання блага окремої людини і суспільства є вищою моральною ціллю. При цьому прагнення до здійснення вищої цілі моралі повинно бути для особистості внутрішньою потребою і обумовлюватися лише моральними мотивами. Моральна свідомість має всезагальний, універсальний і безумовний характер. Вона не може бути виражена в завершених нормах і формах поведінки. Моральна свідомість формується разом з особистістю індивіда і невідокремлена від її "Я". Моральна свідомість включає в себе мораль як систему ціннісно-регулятивних принципів діяльності і поведінки людини в суспільстві, відображаючи її на рівні конкретної особистості як систему мотиваційно-ціннісних і операційних механізмів свідомості, які постійно розвиваються.

Дані механізми можуть розглядатися як психологічні аналоги, що відтворюють функції моралі, беручи участь у моральній регуляції діяльності особистості. Свідома регуляція особистістю своєї поведінки повинна передбачати наявність як мотиваційно-ціннісних (регуляція за допомогою системи мотивів і ціннісних орієнтацій особистості) механізмів, так і операційно-технічних (регуляція за допомогою системи правил, принципів). Ці механізми повинні бути тісно взаємопов'язані між собою, щоб забезпечити адекватність усієї лінії поведінки особистості. Саме вивчення механізмів даного процесу є завданням психологічної науки. Моральна свідомість є виявом гармонії особистісного та суспільного, ціллю та мотивом цих відношень.

Складність феномена моральної свідомості та моралі викликає багато дискусійних питань. Труднощі їх вирішення спричиняють відмову деяких сучасних напрямів психології та етики від пошуку теоретичного осмислення моралі, неможливість її позначення. Варто зазначити, що неможливість строгого наукового визначення моралі приймається і деякими вітчизняними вченими (А.А.Гусейнов, А.І.Титаренко, Б.О.Ніколаїчев). Вони заперечують існування єдиної цілі моралі, її загальної структури і законів. Закономірно, що такий стан справ утруднює і розкриття сутності моральної свідомості та моральності людини, їх теоретичне осмислення та експериментальний аналіз генези моральної свідомості.

У вітчизняній етиці досить поширений метод "конкретного історизму", який має на меті дослідження конкретних форм моралі без її теоретичного узагальнення. Посилаючись на аналіз літератури, можна стверджувати, що такий підхід не виправдав себе, оскільки не вніс нічого суттєвого в процес осмислення моралі. Негативний вплив на вирішення питання про сутність моралі мало панування у етиці "класового підходу". Всупереч науковій логіці, у недалекому минулому стверджувалося, що мораль не має нічого загального. Моральні норми дійсно досить мінливі. Це пояснюється тим, що моральна свідомість є не замкнутою системою, вона відчуває впливи інших соціальних факторів. У моральній свідомості відображається історія, культура, але суть моралі не змінюється. Поняття "добра" і "зла", "обов'язку" і "справедливості" традиційно розуміються як категорії моральної свідомості. Отже, змінюючись за змістом, вони зберігають свої специфічні ознаки, які дозволяють відрізнити їх від інших форм свідомості.

Саме суть моралі, що виявляється в сукупності законів і принципів, є постійною для всіх історичних епох і дозволяє класифікувати те чи інше явище як моральне.

Про єдність сутності моралі свідчить і той факт, що процес розвитку моральної свідомості у різних народів має однакову спрямованість. Усі культури розвиваються в напрямі гуманізації стосунків між людьми, розвитку взаємодопомоги, співробітництва, принципів обов'язку і справедливості.

Існує багато спроб визначити сутність моральної свідомості та моралі. Найчастіше їх визначають через ті чи інші моральні поняття: доброчинність, добро, гуманізм, співчуття. Так, І.Левін вказує, що людина черпає способи моральної поведінки в почуттях доброчинності, симпатії, співчутті, милосерді, любові. Усі ці почуття можна об'єднати навколо одного ядерного почуття – *жалість*. (Зазначимо, що в його трактуванні жалість є значно ширшим поняттям, ніж загальноприйняте).

На думку сучасних філософів (Є.Г.Сізарова [11]), дану проблему не розв'язує повністю ні шлях її осмислення через діяльнісний аспект, ні виокремлення в структурі моральної свідомості власне моралі та моральності. Розділення моральної свідомості на два компоненти, що простежується в деяких роботах, призводить до сумнівних висновків про існування моральності до моралі і без неї і навпаки – моралі без моральності.

Необхідно враховувати, що моральні відношення складаються об'єктивно. Як і інші соціальні зв'язки, вони не є наслідком моральної свідомості, а навпаки, передують їй у філогенезі та соціогенезі людського суспільства. Під мораллю без моральності В.Г.Іванов розуміє моральну свідомість у відриві від поведінки. Автор розділяє дані компоненти, тоді як моральна поведінка є лише способом функціонування моралі, а не самостійно існуючими моральними відношеннями. У даній позиції втрачається основне в розумінні моралі – неможливість моральної поведінки, що не регулюється свідомістю.

Моральна поведінка – не якась особлива діяльність людини, а вчинки, продиктовані моральними мотивами, поведінка, що відповідає моральним нормам. Дотримання моральних принципів – це перш за все робота свідомості, моральний вибір і його вольове здійснення. Моральна свідомість реалізується через моральну поведінку. Тому абсолютно неможливо розділити моральну свідомість і моральну поведінку, а з іншого боку, моральні відношення не можливі без моральної свідомості, оскільки є продуктами функціонування волі, прагнення до моральної мети. Виведення моралі з того чи іншого почуття не пояснюють природи моральності, пошук загального не можна визначити через його частини.

Таким чином, моральна свідомість є психологічним та філософським феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини.

У багатьох психологічних та філософсько-етичних дослідженнях ставиться питання про роль моральної свідомості і самосвідомості в плані саморегуляції особистості. І.Д.Бех, Т.Е.Василевська, О.Г.Дробницький, А.І.Титаренко виділяють окремі категорії моральної свідомості і самосвідомості, у їх числі – обов'язок, відповідальність, сором, совість.

Дотримання моральних норм здійснюється в складній боротьбі мотивів. Свідомо і підсвідомо людина зважає всі "за" і "проти" при виборі того чи іншого вчинку. Це обмірковування і є роботою моральної свідомості особистості. Воно включає в себе весь попередній життєвий досвід людини, у зв'язку з цим різні люди в одній і тій же ситуації ведуть себе по-різному, і ці відмінності зумовлені не лише особливостями

середовища і виховання, вони визначаються моральною позицією особистості. Перетворення суспільної моральної вимоги у внутрішню моральну потребу особистості, узгодженість обов'язку і бажання суттєвою мірою залежить від відповідної життєвої позиції особистості. І навпаки, зріла особистість, яка пройшла певний життєвий шлях, формує власну моральну позицію.

Моральна свідомість - це один із компонентів свідомості людини взагалі. Вона відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі. Особливістю моральної свідомості є її глибоко особистісний характер. Дослідники структури моральності говорять про те, що здійснення морального вибору залежить саме від ступеня моральної свідомості. Моральна свідомість необхідна для організації діяльності особистості, налагодження її стосунків з оточенням. Її структурний компонент - моральна самосвідомість - сприяє збереженню цілісного внутрішнього світу особистості, створює той моральний фундамент, який допомагає людині в усіх життєвих ситуаціях керуватися у своїй поведінці високоморальними мотивами, не порушувати єдності мотиву і вчинку.

Центральним моментом моральної свідомості, у якому фіксується і виявляється рівень її сформованості, є моральна компетентність. Це порівняно нове поняття, що з'явилося в теорії моральної свідомості. Уперше воно прозвучало у колбергіанській теорії морального розвитку для позначення певної когнітивної структури, тобто вміння розмірковувати на теми моралі, давати обґрунтування морального вибору, пояснювати ситуації, що містять моральні дилеми.

Щоб зрозуміти сутність моральної свідомості, варто звернутися до категорії "*морально-необхідне*". Морально-необхідне - це відображення об'єктивної соціальної необхідності, що належить сфері моральної свідомості і є моральним законом. Морально-необхідне (моральний закон) - це закон існування як розвитку суспільства в цілому, так і кожної особистості зокрема. Функціонування закону залежить від виконання його людьми.

Першою формою вияву необхідності, найбільш дослідженою і обґрунтованою, є обов'язок. Психологічна сутність обов'язку розуміється не лише як вимога до особистості зі сторони суспільства, але й вимога до самого себе. Обов'язок - перша форма вияву морально-необхідного в процесі формування моральної свідомості. Першоосновою регулювання стосунків в історію - та онтогенезі були табу-заборони на ті чи інші дії. Поступово, у процесі розвитку моральної свідомості, людина усвідомлює, що суспільні інтереси є і її особистісними інтересами. Формування людської індивідуальності, особистісного начала спричиняє усвідомлення необхідності турботи про кожного члена суспільства. Поряд з обов'язком формується інший моральний мотив - мотив гуманного ставлення до навколишніх.

Таким чином, морально-обов'язкове як вияв об'єктивної соціальної необхідності має дві логіки та дві лінії формування: суспільно-історичну та особистісно-індивідуальну. Ураховуючи те, що ці лінії мають багато спільного в процесах формування та функціонування, ми продовжимо їх спільний аналіз.

Морально-необхідне, як і індивідуально-особистісне, розвивається від першопочаткових стихійних, інтуїтивних елементів моралі до більш складних моральних систем і форм. Необхідність дотримання інтересів цілого знайшла вияв у контексті норм, націлених на збереження колективу і отримала оформлення у моральному мотиві обов'язку.

Другою формою вияву об'єктивної соціальної необхідності є прагнення. У людей прагнення сприяти іншим є способом зміцнення спільноти. Для розуміння психологічної сутності явища важливою є думка філософів про те, що прагнення як форма вияву необхідності було усвідомлене людьми і оформилося в мотив пізніше, ніж мотив обов'язку, а отже, виступає новим етапом у розвитку моральної свідомості (С.Г.Сізарова, 1997 [11], І.В.Гордяскіна, 2001 [5]). Особистість поступово усвідомлює свою належність до суспільства як органічний зв'язок, прагнення до об'єднання, що виявлене в почуттях моральної любові, гуманізму, співчутті. Не лише вимога (обов'язок), але і прагнення, моральна любов об'єктивно виражають моральну необхідність. Саме обов'язок і гуманність як форми духовного відображення об'єктивної соціальної необхідності є найважливішими моральними мотивами. Обов'язок і моральна любов не тотожні, але і не є абсолютно різними категоріями. Обов'язок переважно виявляє "примусовий" характер необхідності як "абстракції", що протистоять конкретним людським нахилам. Обов'язку властива форма раціоналізації, хоча він переживається і як почуття, і як вияв вольового рішення. Моральна любов переважно - це емоційне ставлення до виконання моральних норм, прагнення до добра, зіставлення моральної любові з обов'язком можна охарактеризувати, як позбавлення примусовості діяльності.

Гуманність розвивається із почуття любові до матері, сім'ї. Моральні властивості особистості і гуманізм мають певну біологічну передумову. Тепло первинних зв'язків з матір'ю та батьком перетворюється в почуття більш абстрактні, загальні - солідарність з колективом, підтримка і співчуття. Моральні почуття пов'язані з інстинктами, але набувають значим, моральна свідомість особистості включає в себе як вроджені, так і набуті зумовленими явищами. Таким чином, моральна свідомість особистості включає в себе як вроджені, так і набуті елементи. Обов'язок і гуманізм - це єдність добра й усвідомленої необхідності підкорятися моральному закону. Ці мотиви взаємодіють і підтримують один одного. Обов'язок і гуманізм як ціль і мотив моральної свідомості віддзеркалюють об'єктивну необхідність гармонійного поєднання блага суспільства і блага людини. У зв'язку з цим О.О.Бодальов відзначає, що першочерговою проблемою морального розвитку є проблема об'єктивних факторів, що забезпечують цей розвиток, і головним завданням у цьому зв'язку він вважає встановлення, коли, як і якими своїми сторонами вони впливають на розвиток особистості, і як ці сторони повинні змінюватись, щоб

людина формувалася не з будь-якими характеристиками духовного розвитку, а лише з тими, які відповідають високим загальнолюдським ідеалам. Показником морального розвитку, його рівнів слугують ті психологічні форми і механізми, з допомогою яких реалізується моральна діяльність.

У той же час у психологічних роботах стверджується, що лише знань моральних мотивів ще не достатньо для забезпечення соціально-значущої поведінки особистості. Принципи моралі стають реальними спонукальними силами лише за умови, якщо вони переживаються особистістю. Вольові дії будуть спрямовані на вдосконалення тієї чи іншої діяльності за умови, що основні моральні мотиви: обов'язок і гуманізм - стануть об'єктом стійких почуттів людини.

Тому не лише пізнання морально-необхідного, але й формування моральних почуттів є необхідною умовою розвитку моральної свідомості. Принцип морально-обов'язкового, який усвідомлюється як мета поведінки і переживається, як мотив діяльності, складає зміст моральної свідомості особистості. Усвідомлення необхідності вести себе морально, переживати почуття обов'язку, гуманності означає формування потреби моральної діяльності. С.Л.Рубінштейн з цього приводу зазначав, що за умови, коли людина переживає щось як обов'язкове, а не тільки знає, що воно вважається таким, вона вже певною стороною своєї сутності хоче цього.

Індивідуальна моральна свідомість здійснюється на двох рівнях:

– вибору моральних цілей, формування моральних мотивів. У даному випадку предметом усвідомлення є моральні орієнтації, наприклад, вибір життєвих моральних принципів;

– вибору засобів для втілення в життя даних моральних цілей. Це рівень реалізації мотивів. У даному випадку в полі свідомості знаходяться лише основи вибору даного конкретного вчинку в конкретній ситуації.

У результаті морального розвитку особистість усвідомлює свою поведінку на обох рівнях. Вона стає здатною не лише обґрунтовувати свої моральні орієнтації, але й усвідомлювати засоби для їх реалізації, а отже, і адекватно їх утілювати. Моральна вимога відрізняється від будь-якої іншої тим, що саме по собі виконання дій, що передбачаються в ній, ще не означає реалізації даної вимоги. У той же час не можна стверджувати, що особистість у моралі оцінюється лише за способом мотивації. Моральна оцінка (будь-яка інша) впливає перш за все з об'єктивного змісту поведінки. У той же час спосіб мотивації ні в якій іншій формі соціальної регуляції не має такого значення, як у моралі. Спосіб мотивації – це показник належності дії до власне моральної сфери. Зміст мотиву – це показник моральної цінності вчинку.

Висновки

Виконаний аналіз дає підстави стверджувати, що для розкриття сутності моральної свідомості у психологічних роботах використовується декілька підходів. Поняття виводять через функції (вища форма відображення, вища регулююча система); через вказівку на походження (культурний феномен, наслідок та основа соціалізації); через віднесення до структур психіки (прояв індивідуальної психіки, компонент свідомості, сфера внутрішньої свободи, система мотиваційно-ціннісних та операційно-механічних елементів свідомості); через віднесення до певної лінії наукового аналізу (психологічний феномен, філософський феномен). У своїх роботах ми розглядаємо моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно з ними власної поведінки.

Література

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж, Изд-во НПО "МОДЕК", 1999. – 224 с.
2. Адлер А. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997. – 228 с.
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с. Киселев В.П. Этика: Материалы к курсу лекций. – Нижний Новгород, 1994. – 233 с.
4. Вардомацкий А.П. Моральная регуляция поведения личности. – Минск, Наука и техника, 1987. – 128 с.
5. Гордяскина И.В. Моральный выбор. Феномен сознания и поведения: Дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.05. – Саранск, 2001. – 150 с.
6. Гумницкий Г.Н. Нравственный поступок и его оценка. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
7. Дробницкий О.Г. Мораль. Философско-энциклопедический словарь. – М., 1988. – 388 с.
8. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: «Дом педагогики», 1996. – 208 с.
9. Мур Дж. Э. Природа моральной философии. – М.: Республика, 1999. – 351 с.
10. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / Отв.ред. А.В.Брушлинский, В.А.Кольцова. – М.: Наука, 1997. – 462 с.
11. Сизарова Е.Г. Моральное сознание как отражение социальной необходимости (на материале Библии): Дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Иваново, 1997. – 117 с.
12. Чикалов Н.А. Развитие когнитивно-оценочных механизмов морального сознания личности: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 – Калуга, 2002. – 192 с.